

Управління освіти Кіровоградської міської ради

**НВК “Кіровоградської Колегіум – Спеціалізований загальноосвітній
навчальний заклад I-III ступенів – дошкільний навчальний заклад – центр
естетичного виховання”**

**Фортеця Святої Єлисавети – видатна пам’ятка
історії національного значення**

**Реферат
Учнів 10 д класу
Вергуна Антона
Алієвої Айнури
Керівник:
Зінченко Віра Андріївна**

Кіровоград – 2015 рік

Зміст

1. Вступ
2. Видатна пам'ятка фортифікаційного мистецтва XVIII століття.
  - 2.1 Історія побудови фортеці Св.Єлисавети
  - 2.2 Військове оснащення і благоустрій “внутрішнього міста” фортеці.
  - 2.3 Перші культурно – освітні заклади міста.
  - 2.4 Фортеця у боротьбі проти навали військ Кирим – Гирея.
  - 2.5 Роль фортеці у культурному розвитку міста.
  - 2.6 Значення фортеці в історії міста.
3. Висновки.
4. Додатки

Вступне слово

Містам, як і людям, властива неповторна індивідуальна виразність, а часто і своєрідність історичної долі. “Степовою Елладаю” назвав наш край наш земляк і відомий поет Євген Маланюк.

Ми любимо наше місто, цікавимося його історією і тому вирішили взяти участь у конкурсі “Збережемо історію – відродимо Єлисаветград”.

Але, якщо починати розмову про наш “маленький Париж”, то перш за все, треба згадати про найвизначнішу пам’ятку історії та архітектури міста, яка складає невід’ємну частину всеукраїнського історико-культурного надбання – фортецю Святої Єлисавети.

Ми вирішили дослідити цю тему ще й тому, що в цьому році виповнилася сумна дата – 240 – річчя ліквідації російським самодержавством української “козацької республіки”, а восени 2015 року Україна відзначатиме 160 років від дня народження дослідника історії запорізької Січі, “козацького батька” Дмитра Яворницького. До подій 240 – річної давності наш край, зокрема фортеця Святої Єлисавети, має безпосереднє відношення.

Ми почали проводити пошукову роботу з історії фортеці Св. Єлисавети, що стала справжньою перлиною нашого степового краю і дала початок заснуванню міста Єлисаветграда. Ця дуже цікава і кропітка робота проводилася в кількох напрямках. Ми вивчали архівні документи літературно – краєзнавчі джерела обласної наукової бібліотеки ім. Д. Чижевського, експозиційні та архівні матеріали обласного краєзнавчого музею та галереї “Єлисаветград” і, звичайно, побували на екскурсії у самій фортеці Св. Єлисавети.

Нам цікаво було дізнатися, що є Путівник “Архітектурні пам’ятки Кіровоградщини республіканського значення”, виданий Кіровоградською обласною організацією товариства охорони пам’яток історії та культури, де на першому місці подано матеріали про нашу фортецю Св. Єлисавети, а в спецвипуску “Голось юга”, підготовленому галереєю “Єлисаветград” подано цікавий матеріал з історії фортеці.

З появою фортеці в безмежних степах півдня України – укріпленого пункту для боротьби з турками і кримськими татарами, а також із запорожцями, життя в цьому краї значно поживалося. Згодом довкола фортеці виник населений пункт, який отримав назву Єлисаветград.

Ми вважаємо, що наше дослідження має практичне значення. Зібрані нами матеріали можуть стати цікавою тематичною екскурсією, допоможуть у вивченні історико – культурної спадщини рідного краю, лягти в основу науково – практичної краєзнавчої конференції.

У період становлення України як незалежної держави значно зросла увага до дослідження регіональної історії, краєзнавства і зокрема конкретних пам'яток історії культури.

Історія України до середини XVIII ст. заповнена білими плямами, українська історіографія сильно фальсифікована, "старі часи" досліджені значно гірше. Особливо це створюється висвітлення колонізаційних процесів в Україні.

Сьогодні створюються сприятливі умови для об'єктивного дослідження цієї сторінки нашої історії, переосмислення багатьох історичних явищ і ґрунтовного її вивчення.

Інтерес до історії окремих регіонів, вивчення видатних пам'яток а наш час також диктується потребами розвитку туризму, розробки туристичних маршрутів, до яких слід включати такі маловідомі в Україні об'єкти як фортеця Св. Єлисавети у Кіровограді.

Слід наголосити, що фортеця Св. Єлисавети є єдиною на сьогодні земляною фортецею в Україні, що збереглась і відображає особливості фортифікаційної архітектури XVIII ст.

Архітектура – це літопис нашої країни, літопис нашого народу. Міста і селища, подібно живому організму, весь час зростають і розвиваються і відображують сторінки прожитої суспільством історії. Пам'ятниками архітектури, як відомо, є витвори будівельного мистецтва (окремі споруди, групи будівель, ансамблі певного художнього рівня), які створювались в різні історичні періоди і відображали у своєму художньому образі, плануванні, конструкціях композиційному рішенні і декоративному оздоровленні, характер життя, суспільні і трудові процеси, естетичні погляди своєї епохи.

Древні споруди розповідають нам про національну справу. В них велич і краса людської праці і творчості.

Культурну спадщину минулого треба охороняти і оберігати.

Всі, хто приїздив до Кіровограда, зможуть побачити, що в центральній його частині, на місцях багатьох старих будинків, вирости сучасні будівлі, які значним чином змінили масштабність старовинної забудови, порушивши її стиль. І все ж в нашому місті збереглась середа, той необхідний історичний фон, який і надає йому зовсім особливу емоціональну виразність.

Якщо ви в'їжджаєте в місто з північно-східної сторони і потрапляєте на головну вулицю Велику Перспективну ви звернете увагу на земляні вали в її кінці. Це - залишки колишньої Єлисаветинської фортеці, від якої і був заснований Єлисаветград (нині Кіровоград). Всі екскурсії по історії розвитку нашого міста починаються саме з цього місця – перлини степового краю. У той же час використання фортеці Св. Єлисавети як історико-краєзнавчого та екскурсійного об'єкту явно недостатнє.

В Кіровоградському обласному архіві зберігаються цікаві документи про заснування фортеці Св. Єлисавети та м.Єлисаветград, але для детального вивчення історії фортеці цього замало.

У 1876 році Єлисаветградська міська дума на прохання Київського університету передача йому документальні матеріали Запорізької Січі, які зберігалися в архіві думи. Надіслані в Київ справи виявилися не матеріалами Запорізької Січі, а архівом фортеці Св. Єлисавети. З початку він зберігався в бібліотеці Київського університету, а в 1927 році був переданий до Державної публічної бібліотеки Академії наук України. Нині архів знаходиться в Науковій бібліотеці ім.В.Вернадського.

Краєзнавцям і дослідникам краю треба зробити все можливе, щоб в історії України зникла ще одна біла пляма і світ познайомився з унікальною пам'яткою історії та військової архітектури.

У глибину більш як двох століть сягає історія виникнення фортеці Св. Єлисавети, що поклала початок заснуванню цілого міста.

В середині XVIII ст. Уряд імператриці Єлисавети Петрівни змушений був зайнятися зміцненням своїх кордонів, щоб захистити їх від воєнничих зазіхань польської шляхти і спустошливих набігів татаро-турецьких орд.

Більша частина сучасної Південної України – земля Війська Запорізького, ввійшла до складу Росії в 1688 році за “вічним миром” між нею і Польщею. Заселення і господарське освоєння її північних районів в значних розмірах вихідцями з прилеглих українських губерній починається з початку XVIII ст.

Для залюднення півдня України царським урядом було введено військово-адміністративне управління краєм і створено систему військово-землеробських поселень.

У 1751 році царський уряд, йдучи назустріч прагненню австрійських сербів до переселення в межі Російської імперії, а також бажаючи заселити землі Запорізькі людьми, які були б одночасно віддані короні російській, дозволив їм (сербам) переселитися на українські землі.

Засновується лінія військових поселень під назвою Нова Сербія. Вона охоплювала територію від річки Кагарлика (лівої притоки Синюхи) і далі по Висі, Тямину до Дніпра протяжністю 200, а завширшки 30 верств. Мабуть, не треба нагадувати, що це територіальне утворення було цілком викроєне із Запорізьких володінь. І, зрозуміло, без згоди самих запорожців.

Ця військово-адміністративна одиниця, Нова Сербія, була заселена в основному вихідцями з Балкан: серби, чорногорці, валахи та інші. Було створено два військово-поселенські полки для захисту кордонів Російської держави.

Головним центром, адміністративним і господарським, Слобідського полку була фортеця Св. Єлисавети, яка стала згодом містом Єлисаветградом. Будівництво фортеці було історичною необхідністю.

Сербський полковник Іван Хорват брався заселити Нову Сербію чужоземними вихідцями, а російський уряд обіцяв спорудити фортецю для захисту її південних рубежів. 11 січня 1752 року було видано Указ цариці Єлисавети про будівництво земляної фортеці.

У жалуваній грамоті Івану Хорвату – колишньому підданому австрійської корони – говорилося: “Для оборони во всяком случае от нападения неприятельского... построить ... земляную крепость, которую именовать “Крепость Святыя Елисаветы”, а в той крепости по строительству оной быть нашему коменданту бригадирского рангу и под его ж ведением учредить во оной гарнизонную канцелярию и в гарнизоне содержать там из пандмилицких полков потребное число с переменою, по рассуждению нашей Зоенной коллегии ...”

Свою назву вона отримала на честь матері Іоанна Хрестителя Св. Єлисавети, яку цариця вважала своєю покровителькою. На засіданнях 21 березня і 1 квітня 1753 року урядовий Сенат разом з Колегіями іноземних справ і Військової затвердив місце для будівництва фортеці на річці Інгулі між устями р.Грузької або Турії і р.Кам'янистої Сугоклеї, за 4 км від Ново-сербського кордону.

За планом фортеця входила в лінію українських укріплень, що мала простягнутися від Мишуриноного Рогу на Дніпрі (сучасне м.Світловодськ) до Архангельська на Висі (сучасний Новоархангельськ), її планувалось побудувати за останнім словом фортифікаційного мистецтва – у найслабшій частині оборонної лінії, на відкритій місцевості приблизно між Дніпром і Південним Бугом.

В 1753 р. Було розроблено проект фортеці, креслення і внутрішнє планування виконав архітектор Віст. Генерал-майор О.І.Глебов, що очолював загальне керівництво будівництвом, визначив конкретне місце – правий високий берег і верхів'ї Інгулу. Серед переваг та зручностей саме цього місця відмічались: наявність лісу, піску, глини, каменю для фундаментів, хорошої лيني для цегли та близькість річки.

Роботами по спорудженню укріплень фортеці керував один із найкращих у Європі будівельників фортець інженер-майор, пізніше підполковник, Людвіг Іоганн Манцеліус.

Фортецю Св. Єлисавети з урочистостями було закладено 18 червня 1754 р.

Хоча в спорудженні фортеці найбільше було зацікавлене ново-сербське населення, проте будівництво повинні були виконувати російські піддані. Для

будівництва фортеці надіслали селян із центральних районів Російської імперії, солдат Пермського карабінерного полку і, звісно, охочих людей (добровольців) з навколишніх земель. Крім того, у травні гетьманом України Кирилом Розумовським було прислано 611 робітників.

Число їх було збільшене до 1000 чоловік, надісланих з Полтавського і Миргородського полків.

Охорону будівництва несли 200 запорозьких козаків. Три роки практично ні вдень, ні вночі не припинялися роботи на будівництві. Сотні людей одночасно заготовляли у Чорному лісі будівельний матеріал, транспортували його до місця, копали глибокі рови та насипали високі вали.

Спочатку будівництво фортеці просувалось дуже швидко, за шість місяців було проведено грандіозну роботу – викопані рови і насипані вали по периметру фортеці. Ця швидкість занепокоїла Порту. Російський резидент в Царгороді Обрезков одержав запит: для чого будується фортеця? Тому водночас ішла напружена робота і в дипломатичних колах. Адже Константинополю – “перманентному” ворогові Російської імперії – спорудження велетенської фортеці на підступах до узбережжя Чорного моря видалося за порушення “статусу кво” у тимчасовій рівновазі двох імперій. Було заявлено, що Оттоманська Порта також вдасться до спорудження подібної фортеці на своїх кордонах. Зрештою, перемогу у дипломатичному герці отримала Росія. Турецькій стороні надали можливість ознайомитись з картами місцевості, де будувалася фортеця, і запевнили, що споруда призначена “для охрани и защиты от своевольных людей – гайдамаков русских границ и тех поселений, которые вблизи польских границ с недавнего времени числятся и Новой Сербией именуются”.

1755 року будовану фортецю навіть допустили оглянути турецького інспектора Девлет Алі Саїт Агу. Стараннями коменданта фортеці О.І.Глебова інспектор донесенням своїм про стан фортеці заспокоїв Порту, і та “сколько он примечает пишут быть довольною”.

Довга дипломатична боротьба закінчилася. Проте вона ще раз показала, що будівництво у цих краях фортеці у ті часи було справою вельми неординарною.

А тим часом спорудження фортеці Св. Єлизавети підходило до завершення, основні роботи були виконані і тут розмістився гарнізон з відповідним озброєнням: 120 гармат, 12 мортир, 6 фальконетів, 12 гаубиць, 6 мортирець і рушниць на 2000 піхотинців та 200 карабінерів (драгунів). Гармати були старі, перевезені з Перевалочної, де зберігались трофеї ще з часів Петра I, за Старої Самари і Кам’янки. В разі нападу командування покладалось переважно на живу силу, на гарнізон. У мирний час тут розміщувались 2 батальйони піхотного полку та 2 команди: артилерійська та кавалерійська, а у

воєнний час гарнізон збільшувався до 3-4 тис.чол. Згодом постійний гарнізон збільшився на 500 драгунів, 70 гусарів Молдавського полку, донських козаків. Одного часу навіть задумали залучити до оборони фортеці постійний відділ запорізьких козаків – 200 чол., але сенат це відкинув. Проте від ново сербських поселенців ніколи не вимагали участі у військових діях чи служби у фортеці.

Що ж являла собою новозбудована фортеця Св. Єлизавети? Це було земляне полігональне укріплення, яких багато існувало в Європі у середині XVIII ст. Воно мало форму правильної шестикутної зірки, площею 70 десятин, з бастионними фронтами, довжиною по 170 сажень. Для посилення оборони передбачались подвійні фланги, рavelіни перед куртинами, прикритий шлях з плацдармами, а також гласіс.

Досить оригінальним був внутрішній устрій, який проектувалось поділити на 36 дрібних кварталів, що розташовувались навкруг великої квадратної площі.

І хоча будівництво фортеці на деякий час все ж було призупинено, але як показують креслення, охоронні споруди встигли виконати повністю. Змінено було тільки внутрішнє планування. Головна площа зберегла свої проектні розміри (50 x 50) і була оточена двадцятьма більш крупними кварталами і тільки на двох боках зберігались по 4 дрібних. Це планування показано на кресленнях не тільки 1754 і 1755 рр., а й у планах, виконаних десятиріччями пізніше.

Характеризуючи фортецю як пам'ятку військової архітектури, потрібно відмітити її унікальність. Вона може бути зразком для вивчення і дослідження споруди фортифікаційного мистецтва середини XVIII ст.

Оборонний потенціал фортеці полягав у її глибоко продуманому плані захисту від нападу ворога. Внутрішня лінія оборони (власне фортеця) складалась із земляних валів висотою 19-20 футів разом зі ровом у формі правильного багатогранника і мала 6 бастионів оточених валами та ровами.

Бастион – це великий ромбовидний виступ лінії укріплень, кожен мав своє ім'я:

- 1) Святого Петра;
- 2) Святої Катерини;
- 3) Святого Олексія;
- 4) Архистратига Михаїла;
- 5) Святого Апостола Андрія Первозданного;
- 6) Святого Благовірного Олександра Невського.

Цитадель на бастионах була оснащена дерев'яним частоколом (4м) та гарматами. Між головними осями бастионів симетрично останнім розташовувалась зовнішня лінія оборони і складалась із 6 рavelінів.

Кожний фортечний рavelін також мав ім'я:

- 1) Святої Анни;
- 2) Святої Наталії;
- 3) Святого Федора;
- 4) Святого Миколи;
- 5) Святого Іоанна Предтечі;
- 6) Святих Преподобних Старців Печерських.

Равелін – це невелике ромбовидне укріплення перед головною лінією оборони, що зв'язане з цитаделлю спеціальними проїздами, їм передували невисокі насипи – гласіс. Рови навкруг насипи збільшували висоту валів і ніколи не заповнювались водою (глибина – 17-18 футів), а зовні вали обрамляв ще невеликий штахетник.

Лінія насипів була ломаною, тому зі стін фортеці легко було вести перехресний вогонь по противнику. Якщо уявити собі, що противник підходить до фортеці на лінію гласісу (підвищення), то зразу попадає під вогонь гармат на бруствері та стрільців-рушничників. Враховуючи те, що перед фортецею ще розміщувалась додаткова система форпостів, можна зробити висновок, що це укріплення було майже неприступним.

У середині фортеці, в бастіонах було побудовано арсеналами, порохові погребі, поряд з ними розміщувались казарми, провіантські магазини, гарнізонна канцелярія, гостинний двір, військові склади, генеральські та бригадирські будинки, штатські та обер-офіцерські двори, лазарети, гауптвахта та інші будівлі. Була і криниця, але, як вказано в записках, дуже глибока і з “неважною водою”. Посередині площі у 1753 р. почала будуватись однарусна дерев'яна Троїцька церква з дзвіницею – перший собор міста. Петербурзькому архітектору А.Ф.Вісту було замовлено проект на кам'яну церкву, однак він не виконав завдання, хоча на будівництво церкви і були виділені кошти. Троїцька церква була закрита у 1813 р. Через старість і руйнацію.

На її місці планувалося побудувати новий трипрістольний храм, один з приділив якого планувалося присвятити святій покровитель ниці фортеці - Св. Єлизаветі, але планам цим не довелося здійснитися через те, що в центрі міста був побудований новий кам'яний храм в ім'я Успіня Пресвятої Богородиці. Збереглась фотографія невеликої каплички, що була побудована на місці Троїцької церкви. Біля неї у 1768 р. поховано вихователя царя Павла I Семена Порошина, який був тут проїздом і раптово помер. Сьогодні на місці вказаної церкви встановлено хрест з пам'ятним написом.

Запроектовані ж квартали в основному забудовувались одноповерховими скромними за оздобленням будинками. Тільки високі дахи, мансардні поверхи над входом та галереї з тонких дерев'яних колон надавали їм колоритність. Найбільш імпозантним був будинок із 14 кімнат, в якому зупинявся Новоросійський генерал-губернатор, князь Г.Потьомкін. Будинок

був П-образний у плані, оздоблений галереєю між розалітами зі сторони двору і тісно розставленими отворами на головному фасаді.

Особливо виділялось на Соборній площі адміністративне приміщення. Прямокутне у плані, з усіх боків обнесене галереєю, посередині мало триарусну вежу, завершену баштою. Церква та цей будинок прикрашали головну площу внутрішньої забудови фортеці.

До фортеці через вали, рови, равеліни та підвісні дерев'яні мости вели три дороги і, відповідно, троє воріт з караульними при них приміщеннями. Кожні фортечні ворота також мали назву:

- 1) Троїцькі;
- 2) Предтеч енські;
- 3) Всесвятські.

Троїцькі і Всесвятські стояли на місцях існуючих в'їздів, а Предтеченські знаходились з південно-східної сторони.

Отже фортеця Св.Єлисавети була найбільшою з військових укріплень Півдня України, що були побудовані в середині XVIII ст. І будувалась як неприступна цитадель.

Як вже мовилось, 1754 р. Оттоманська Порта дуже стурбувалась будівництвом велетенської фортеці на річці Інгул. Тому не дивно, що з початком російсько-турецької війни 1768-1774 рр. вістря удару кримських татар – союзників Туреччини – було спрямоване саме проти цієї фортеці. Тим більше, що саме тут знаходилась опорна база російського війська південної частини Російської імперії. Тут розташовувались склади зброї та продовольства задніпровських військ і формувалися їхні резерви.

Саме тому відразу по новорічних святах 1769 р. семидесятитисячне військо кримського хана Керим-Гірея, “славного своїми подвигами та руйнівними талантами”, скориставшись сильними на той час морозами, що скували ріки, перейшло льодом Буг та Мертвовод і якраз на Різдво перейшло до фортеці Св. Єлисавети і взяло її в облогу.

За наказом хана татари мали, “поділившись, покорити всю територію Нової Сербії, спалити всі села і весь врожай, захопити в полон жителів і погнати з собою худобу”. Унікаючи боїв з регулярними частинами російського війська, орда досить успішно виконувала своє завдання. Вона грабувала мешканців, палила населені пункти... Лише з Єлисаветинської провінції було вигнано в полон близько тисячі чоловік, знищено десятки сіл, понад тисячу будинків. Проте прорватися далі фортеці Св. Єлисавети татари не змогли.

З фортечних валів орда була зустрінута сильним перехресним артилерійським вогнем. Зваживши на такий стан справ, Керим-Гірей звелів своїм воякам обложити фортецю і чекати зручного моменту для нападу.

Гарнізон фортеці (5 тисяч осіб) під командуванням генерала Ісакова був готовий до тривалої облоги і можливих штурмів. Але за спогадами одного з учасників походу при кримському дворі барона Торга, “щастя не зовсім було покинуло пограбованого краю: татари, дізнавшись (від своєї розвідки) про наближення з-за Дніпра війська Румянцева, відійшли від міста, пограбувавши, спаливши і потопивши у крові навколишні села, у Польську Україну.

Надалі, впродовж цієї війни, фортеця Св. Єлисавети залишалась опорною базою для російських задніпровських військ. Крім того, в ній утримувались полонені турки та кримці.

До речі, нашествя татарів 1769 р. Було останнім в усій історії кривавих і спустошливих походів кримчаків на Україну. По цьому вони вже не помишляли про напади, а лише про захист.

Фортеця Св. Єлисавети відіграла значну роль в боротьбі Росії за вихід до Чорного моря, у військовій, економічній і культурній політиці, царського уряду в цьому регіоні. Провідниками, цієї політики виступали коменданти фортеці. Комендант був командиром всієї військової сили у краї, не кажучи вже про фортецю. Йому були підлеглі всі форпости, команди, що тимчасово знаходились у Новій Сербії, а також цивільне населення, яке проживало у форштадтах фортеці Св. Єлисавети, і численні мешканці старообрядницьких слобод.

Коменданти фортеці самостійно вели переписку з кримськими ханами, підтримували постійні стосунки з кошовими отаманами Запорозької Січі. На цій посаді було багато яскравих і талановитих особистостей, які внесли вагомий особистий вклад у заснування і створення неповторного Єлисаветграда.

Життя у фортеці Св. Єлисавети значно різнилося від міського. Це цілком зрозуміло: там перебували, в основному військові відомства, і тоді, коли фортеця виконувала своє пряме призначення – служила базою російських військ під час війни з Туреччиною у 1768-1774 рр. – і тоді, коли втратила військово-стратегічне значення. Фортеця ще довгий час була підпорядкована військовим. З нею пов'язана не одна цікава сторінка самотньої історії міста.

Заснування фортеці мало дуже велике значення для розвитку краю.

Роком заснування закладів освіти у Єлисаветграді можна вважати 1763 рік, коли за ордером коменданта фортеці Св. Єлисавети полковника Ірмана при фортеці було відкрито школу для дітей офіцерів та сиріт обох статей. Наглядцем школи було призначено поручика Черновіля, а для навчання дітей німецькій мові був виписаний учитель І.Ф.Корнеліус. В кінці 60-х років у школі навчалося 90 учнів.

У червні 1764 р. Сенатом було задоволено клопотання нового Головного командира Нової Сербії генерал-поручика О.П.Мельчунова про

включення до штабу губернської канцелярії друкарні. Таким чином, у фортеці Св. Єлисавети було засновано першу друкарню цивільного шрифту в Україні. Тут друкувалися бланки для паспортів, свідоцтв та інших документів.

В 1765 р. в цій друкарні вперше в Україні була надрукована світська книга цивільним шрифтом. На обкладинці книги значилося: “Кофейный дом. Комедия. Печатана в Новороссийской губернии в крепости Святыя Елисаветы”. Це була комедія Ж.-Ж. Руссо.

Подробиці про Єлисаветградську друкарню знаходимо у довідці міністра юстиції, відомого російського поета Г.Р.Державіна, де значилося, що, крім документів губернської канцелярії та комедії Ж.-Ж. Руссо, в Єлисаветграді було також надруковано “Азбуку”, тобто підручник для початкового навчання грамоті. На жаль, ця книга до наших днів не дійшла, і бібліографічних відомостей про неї не збереглося.

До речі, наступна книга цивільним шрифтом була надрукована у Києві (1787 р.), згодом у Харкові (1793 р.), Миколаєві (1798 р.), Одесі (1830 р.).

На початку 1757 р. У фортеці Св. Єлисавети зібралися на з'їзд уповноважені змішаної комісії для опису запорозьких земель і розмежування їх з Новою Сербією та Ново слобідський полк.

Делегацію коша запорізького представляли військовий осавул Петро Калниш, майбутній кошовий Запорізької Січі, суддя Павло Козелецький та писар Андрій Товстих.

В історії фортеці є безліч цікавих сторінок. Є свідчення про те, що у квітні 1772 р. Саме Петро Калнишевський у фортеці Св. Єлисавети виписав атестат на козацтво одному з найвищим царських вельмож князеві Григорію Потьомкіну. Почесного запорожця Грицька Нечосу, таке прізвисько, за звичаєм, дало товариство Потьомкіну, зарахували до Кущівського куреня. “Світліший князь” неодноразово бував у фортеці Св. Єлисавети та у Єлисаветграді. І при цьому вельми спричинився до їхньої історії.

Місто, в свою чергу також з належною повагою ставилося до князя Потьомкіна. Коли він вперше приїхав до фортеці (вересень 1782 р.), то був зустрінутий гарматним салютом на його честь. І недаремно у війні з Туреччиною 1787-1791 рр. саме Єлисаветград обрав своєю головною квартирою. Найчастіше він бував у місті 1787-1788 р. У фортеці Потьомкін мав навіть свій 14-кімнатний будинок (“потьомкінський”), у якому він постійно зупинявся. У справах архіву фортеці Св. Єлисавети зберігалося багато ордерів за підписом Г.Потьомкіна, а також справа про надання військових звань різним особам. Саме завдяки розпорядженню та кураторству Г.Потьомкіна у фортеці 1787 р. (за іншими джерелами 1788 р.) було засновано медико-хірургічну школу при “Єлисаветградському генеральному шпиталі”. На той час це був перший медичний навчальний заклад в Україні і один із 6, що діяли у Росії у

XVIII ст. Школа готувала лікарів і підлікарів для армії та флоту півдня Росії. За час існування школи у ній навчалося 247 учнів та 10 волонтерів, а за 10 років своєї діяльності школу закінчили 255 медичних спеціалістів. Кожний восьмий вітчизняний лікар XVIII ст. був випускником Єлисаветградської медико-хірургічної школи. В листопаді 1789 р. школу закінчив майбутній російський видатний хірург “доктор и адъюнкт, профессор”, вчений і громадський діяч Єфрем Мухін, у майбутньому один з учителів М.І.Пірогова. По закінченню школи він був залишений у ній для викладацької роботи. Школа була відома, доки був живий її куратор – князь Потьомкін. А через кілька років по його смерті (вересень 1792 р.), після відповідної доповіді медичної колегії, через рік (червень 1797 р.), було видано “Именной Его Императорского Величества Указ”, в результаті чого школу було переведено до Херсона.

Додамо, що постановою Ради Міністрів УРСР від 9 лютого 1968 р. ім'я Є.Мухіна присвоєно Кіровоградському медичному училищу (зараз це базовий медичний коледж).

Під час Кримської війни, понад 225 років тому, у фортеці знаходився генеральний шпиталь на 200 ліжок, збудований за наказом О.В.Суворова. Тут деякий час працював видатний російський хірург і анатом, засновник військово-польової хірургії М.І.Пірогов. У дворі 1-ої міської лікарні, яка зараз розташована в історичних приміщеннях фортеці, споруджено пам'ятник М.І.Пірогову.

При вході на територію лікарні встановлено дві меморіальні дошки. Вони повідомляють про те, що у фортеці в різний час побували визначні російські полководці О.В.Суворов та М.І.Кутузов.

За наказом Суворова у ній обладнувалися великі склади продовольства, накопичувалися запаси фуражу, транспортних засобів, зброї, споруджувався шпиталь. Суворов особисто слідкував за ходом комплектації фортеці усім необхідним. В архіві збереглися його розпорядження щодо передачі коменданту фортеці російських солдатів і офіцерів, які внаслідок поранень були нездатні до строювої служби, але могли бути використані на тилкових роботах.

Таким чином фортеця перетворювалася у міцну і надійну базу тилу. Упродовж 1786-1792 років Суворов здійснив кілька інспекційних поїздок до єлисаветинської фортеці. Про ці події і розповідає нам сьогодні меморіальна дошка.

Часто і довго перебував у фортеці М.І.Кутузов. Його штаб та інші відомства знаходилися тут з 1773 по 1790 рік. Ним немало зроблено для будівництва військових укріплень на території Єлисаветградщини. В наказах, розпорядженнях, листах фельдмаршала Кутузова не раз згадуються м.Єлисаветград, слободи Олександрія, Аджарка, Крилов та інші, у більшості

яких Кутузов бував особисто. Як відомо, Кутузов був не лише видатним полководцем, а й талановитим дипломатом. Завдяки йому у 1794 р. було проведено вигідні для Росії переговори з Туреччиною, які розпочалися саме на берегах Інгулу у Єлисаветграді. Завершивши дипломатичну місію у Константинополі надзвичайний і повноважений посол Росії М.І.Кутузов на зворотньому шляху знову зупиняється у фортеці Св. Єлисавети, де його зустріли дуже помпезно.

Відомо також, що деякий час тут перебував штаб підпорядкованого йому полку і що топографами того полку була накреслена карта тутешньої місцевості. На відміну від самого М.Кутузова, родина його мешкала у Єлисаветграді постійно досить тривалий час. Архівні дані свідчать, що вони були приписані до приходу Грецької церкви. Більше того, саме у Єлисаветграді народились та були охрещені доньки та єдиний син полководця, який незабаром помер від чуми.

Слід також згадати один цікавий факт часів російсько-турецької війни 1768-1774 рр., пов'язаний з історією фортеці та міста. У фортеці на "зимових квартирах" тоді стояв полк Кутейникова, в другій сотні якого, в чині хорунжого відбував військову службу Оселян Пугачов, майбутній ватажок селянського повстання в Росії. Так от, дослідники вважають, що саме під час служби у фортеці Св. Єлисавети у О.Пугачова виникла думка про захоплення престолу.

Вже пізніше, на початку наступного століття, в ув'язненні, тут перебував Устим Кармелюк, який протягом двадцяти років перед тим громив маєтки поміщиків у Подільській губернії. Багато разів його ловили, жорстоко карали, тримали у в'язницях. Проте він завжди тікав на волю і "брався за старе". Так само він втік і з Єлисаветградської буцегарні.

Багато українських військових ватажків, кошові отамани Запорозької січі, старшина – бували неодноразово у фортеці Св. Єлисавети. Вони вели переговори з комендантами фортеці, відстоюючи свої права на запорозькі землі. Царський уряд дуже докучав запорожцям тим, що будовав та тримав там свої залоги. І, хоча запорожці всіляко захищали свої Вольності, будували нові, козацькі зимівники і паланки, колонізатори наступали з усіх боків. Із заснуванням Росією двох Сербій на козацьких землях та фортеці Св. Єлисавети ще можна було б якось змиритись, але новопоселенці виявились дуже неспокійними сусідами. Постійні суперечки і непорозуміння часом переходили у збройні сутички.

Усе це ставало відомо російському уряду. І монарше незадоволення, звичайно, випадало на долю козаків. Окрім того, скарги на запорожців ішли і від польського уряду, який звинувачував січовиків у підтримці гайдуцького руху в Україні. Тому імператриця Катерина II вирішила покласти цьому край.

Декілька разів створювались відповідні комісії для розгляду скарг. А комісії, звісна річ, збирались у фортеці Св. Єлисавети. І особливо часто на зламі 50-60 років XVIII ст. Таким чином наша фортеця зіграла сумнозвісну роль у ліквідації Запорозької Січі.

Ця неспокійна доба запорозького життя у зв'язку з подальшими трагічними подіями знайшла відображення навіть у народній пісні.

Ой, з-під города, з-під Єлисавета
Сизі орли вилітали,
А в городі в Єлисаветі
Все пани собирились.
Тани сенатори, пребольшіі генерали,
Вони думали-гадали:
Ой, як би нам, панам-сенаторам,
Запорозьку землю взяти?
Ой, як би нам, ой, як би нам
Всі їх вольності одібрати...
Ой, як відібрали всі вольності запорозькі
Зачали на плани ділити ...

Невдовзі Запорозьку Січ було по-варварські знищено. Але вона залишилась жити у пам'яті народній, піснях, переказах, пам'ятках. Архіви та зброя, захоплені у запорожців, ще довго зберігалися у фортеці Св. Єлисавети. Зброю поступово було перевезено до новозабудованої Херсонської фортеці, а архів передано до столиці імперії.

1774 року Кучук-Кайнарджийським мирним договором закінчилась чергова російсько-турецька війна (1768-1774р.), внаслідок якої Росія здобула вихід до Чорного моря і російські кордони просунулися далеко на південь. Окремі фортеці, в тому числі і Єлисаветинська, втратили своє військово-стратегічне значення.

Під командуванням коменданта фортеці генерал-майора Петерсена вона була роззброєна (гармати та інша зброя були передані в Херсонську фортецю). Збереглися лише дві гармати, які і донині стоять на гранітних постаментах при в'їзді на територію фортеці.

Після приєднання до Росії Криму (1783р.) фортеця втрачає значення як військова одиниця. У рескрипті від 10 лютого 1784 р., підписаному імператрицею Катериною II, зазначалося, що фортеця "за своїм становищем всередині держави фортецею більше вважатися не може, а тому обертається на внутрішнє місто".

З цього часу фортеця разом з передмістями (форштадтами) отримала права міста і стала іменуватися містом Єлисаветградом.

Але місто не втратило свого гарнізонного значення. Тут залишались військові казарми, інтендантські служби, склади з провіантом, величезний лазарет. Не випадково саме тут згодом розмістився штаб південних військових поселень, відкрилось найбільше на Україні юнкерське кавалерійське училище.

Місто Слисаветград стало повітовим і входило до складу Катеринославського намісництва, пізніше ввійшло до Херсонської губернії.

За радянських часів воно кілька разів перейменовувалось (Зінов'євськ, Кірово, Кіровоград). До речі, в основу сучасного герба міста покладено зображення плану фортеці, що безперечно дала йому початок.

А перші житлові райони для цивільного населення (форштадти) з'явилися біля фортеці, що будувалась, вже в 1754р.

У північному напрямку за невеликим ярмом, на березі Інгулу, виникла Солдатська слобода, що пізніше була перейменована у передмістя Бикове (від імені капітана, що керував будівництвом).

На схід від фортеці тягнеться вздовж берега Інгулу передмістя Пермське, назва якого пов'язана із розквартированим тут Пермським карабінерним полком. Це були невеликі житлові райони.

Грецькою слободою називалася південна частина західного форштадту, де здебільшого проживали грецькі купці, і була церква в ім'я царя Костянтина.

Пулковською або Артилерійською слободою називалася північна частина західного форштадту, яка розташувалась вище фортеці і де були будинки, які належали грекам і здавалися артилерійським офіцерам і солдатам. Тут була церква в ім'я Божої Матері.

У східній половині ретраншементу, на лівому березі Інгулу лежав форштадт, який називався Подолом. Там налічувалось близько 600 будинків, які розташовані правильними вулицями і тут жили купці та ремісники.

Саме Подол став ядром поселення (міста), що швидко розросталось. Це підтверджував у своїй книзі "Подорож по Росії" німецький дослідник і академік Йоган Гільденштедт в 1787 р.

А відомий французький географ Елізе Реклю (1830-1905) у своїй праці "Земля та люди. Загальна географія" (1876-1894) свого часу навіть писав: "Слисаветград розвинувся із суто американською швидкістю. Дивуєшся, спостерігаючи цю велич будинків, що виникли серед степу, начебто з волі чарівника".

Вже наступного року після заснування фортеці (міста) у поселенні при ній було запроваджено магістрат, що відав адміністративними, господарськими, поліцейськими, фінансовими та судовими справами.

До 80-х років XVIII ст., коли фортеця служила військовим укріпленням, її коменданти примушували обивателів косити сіно, возити дрова для потреб

гарнізону. Під час воєн міщани платили підвищені податки, виконували гужову повинність, утримували власним коштом військовий лазарет тощо.

Вже в 1754 р. біля фортеці, що будувалася, було влаштовано перший ярмарок. До нього прибули, крім українських, купці з центральної Росії, Польщі, Молдови, Криму, Туреччини.

Дуже скоро почали влаштовувались 4 ярмарки на рік у такі дні:

- на середньохрестному тижні Великого посту;
- 23 квітня, у день Георгія Победоносця;
- 23 червня, у день апостолів Петра і Павла;
- 1 вересня. У день Семена Стовпника.

З заснуванням торгівлі в країні тут з 1764 р. знаходилася митниця.

Є гіпотеза, що первісні назви вулиць і провулків старого міста походили від найменувань бастионів та рavelінів фортеці, які носили імена цих святих: Петровська, Михайлівська, Олексіївська, Андріївська, Олександрівська, Невського, провулки Єлисаветинський, Фортечний, Печорський. Майже всі вони у радянський час були перейменовані. Одним словом, фортеця Св.Єлисавети для нашого міста це ім'я імен.

Висновки

Отже, фортеця Св.Єлисавети має велике історико-культурне значення: насамперед вона є історичною пам'яткою, до якої буде звертатись ще не одне покоління дослідників. Фортеця дала початок заснуванню м.Кіровограда. Побудова фортеці зіграла свою роль у ліквідації Козацької автономії. Саме з військ фортеці Св.Єлисавети було сформовано корпус для зруйнування Запорозької Січі.

Фортеця Св.Єлисавети являє велику цінність як пам'ятка європейського фортифікаційного мистецтва XVIII ст. Це єдина земляна оборонна споруда, що практично повністю збереглася в східній Європі до нашого часу. Збереглися всі рубежі оборони: лінії куртин, 6 бастіонів, 6 рavelінів, рови, частина гласиса, вали.

Фортеця вражає своєю масштабністю, цілісністю, самотністю і незмінно викликає інтерес у сучасних відвідувачів, екскурсантів.

На сьогодні фортеця набула ще одного статусу: стала місцем військово-меморіального кладовища Слави. Тут поховані: учасники боїв за визволення Кіровограда, воїни II Українського фронту, підпільники і партизани, Героїв Радянського Союзу і кавалери 3-ох орденів Слави. Поряд, через дорогу, є ще одне кладовище, де поховано понад 50 тис. мирних жителів, розстріляних фашистами в 1941-1944 роках.

Тривалий час не ставилося питання про державну охорону фортеці, як і про її використання.

Тільки в 1994 р., з нагоди 240 років заснування Кіровограда, на території фортеці вперше були проведені археологічні дослідження. З Великобританії був запрошений відомий у світі археолог-консультант М.Лестер, який мав досвід дослідження пам'яток пізнього середньовіччя у Європі. Розкопано західну частину порохового погребя, виявлено рештки кам'яного будівництва кінця XVIII ст. початку XIX ст. Науковцями пропонується проект перетворення фортеці на музей просто неба, з виставковим павільйоном музею фортеці. Розроблено цілу програму дій по реставрації пам'ятки.

Усвідомлення значимості фортеці як історичної та архітектурної пам'ятки вже відбулося на державному рівні – вона Указом Президента України визнана пам'яткою державного значення. На виконання Указу Президента, Кабінет Міністрів у 1998 р. затвердив перелік найвизначніших пам'яток і серед них значиться наша фортеця Св.Єлисавети, про що повідомив часопис "Пам'ятки України" (1999, № 1): Перелік визначних пам'яток історії та культури, що потребують першочергового відтворення включає 56 об'єктів (всього в Україні – близько 15000 пам'яток містобудування та архітектури).

Під № 27 значиться: “Кіровоградська область Фортеця Св.Єлисавети, 1754 р., м. Кіровоград. Частково зруйнована впродовж XIX-XX ст.” Наша фортеця знаходиться в одному списку з такими видатними архітектурними шедеврами, як Успенський Собор Києво-Печерської лаври, Михайлівський Золотоверхий монастир та іншими.

Кіровоградська облдержадміністрація рік тому затвердила довгострокову програму відтворення унікальної земляної фортифікаційної споруди XVIII ст. Головна мета – створення музею-заповідника “Фортеця Св.Єлисавети” під відкритим небом.

Ми буваємо на території колишньої фортеці на екскурсіях і на святкуванні Дня Перемоги 9 травня. І ми думаємо, що нашу фортецю обов’язково треба зберегти. Повернути їй первісний вигляд, щоб сюди приїжджали люди зі всього світу подивитись на неї і на наше місто.

Сподіваємося, що її буде музеєфікована і включена до екскурсійних туристичних маршрутів України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія міст і сіл Української РСР. Кіровоградська область – К. – 1972.
2. Пашутин А.Н. Исторический очерк г.Елисаветграда. – Кировоград.- 1992.
3. Багалеї Д.И. Колонизация Новороссийского края и первые шаги его по пути культуры. – К., 1889.
4. Тимофєенко В.И. Города Северного Причерноморья во второй половине XVIII века. – К. – 1984.
5. Поляньська-Василенко Н. Між Бугом і Дніпром. XVIII ст. // Вежа. 1996 - № 2-5. ✓
6. Кизименко П. Пам'ять степів. Історичні нариси з минулого Кіровоградщини. – Кіровоград. – видавництво “Мавік”, 2003.
7. Матівос Ю.М. Яким був наш край двісті років тому. // Народне слово. – 1993 – 28 серпня.
8. Гайда Л. Роль фортеці Св.Єлисавети в історії краю. Наш край у XVIII ст. // Матеріали обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції – Кіровоград. 2003.
9. Полячок О.В. Вивчення історії міста Кіровограда, проблеми і завдання. // Тези ювілейної конференції до 240-річчя заснування. – Кіровоград. 1994.
10. Тупчіснко М.П. Проблеми музефікації фортеці Св.Єлисавети та створення історико-архітектурного музею-заповідника історичного центру м.Кіровограда. // Там же.
11. Шевченко С.І. Кіровоградщина – козацький край. – Кіровоград, - 2001.
12. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. У 3 т. – К., “Наукова думка”, 1990, т.1
13. Кіровоградщина. Історія рідного краю: навч. посіб. / за ред.: І. А. Козир. – Кіровоград: Імекс – ЛТД, 2012.

Додаток

Із матеріалів галереї «Єлисаветград»

Біля експонатів галереї з історії міста
Вергун Антон
Фото Алієвої А.

В історичному залі Краєзнавчого музею

Гуртківці в краснавчому музеї

Учні біля макету фортеці Св. Єлисавети

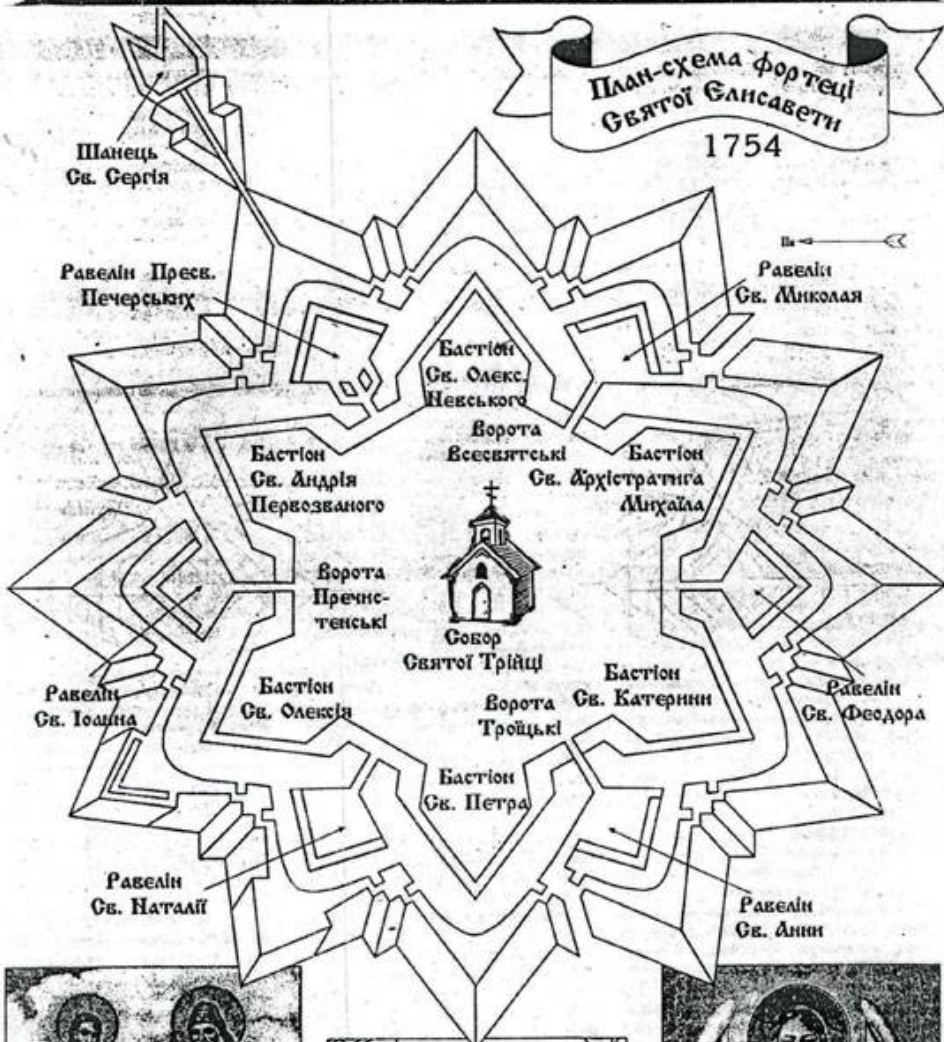
Указ императриці Єлисавети I від 11 січня 1752 року

Борженъ импимъ мвѣ Елисаветѣ прѣдъ
 императрицѣю самодеятельно вѣдѣвшею
 ипродая ипродая ипродая
 нашѣмъ генералъ майоръ Иванъ Холмогоровъ

Понеже въ тожданное ипродасавно сѣдъ
 новое наряда бѣдѣния. дрого вѣдѣния вѣдѣ
 ипродасавно, нашѣмъ дѣломъ прѣдѣдѣннѣмъ ъ
 вѣдѣдѣннѣмъ императрицѣю вѣдѣннѣмъ
 ипродасавно... а вѣдѣннѣмъ вѣдѣннѣмъ
 тожданное холмогоровъ Иванъ Холмогоровъ
 офисеръ ипродасавно вѣдѣннѣмъ ипродасавно
 ипродасавно вѣдѣннѣмъ императрицѣю
 ипродасавно сѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ
 ипродасавно ипродасавно сѣдѣннѣмъ
 вѣдѣннѣмъ ипродасавно сѣдѣннѣмъ
 вѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ
 вѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ
 вѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ
 вѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ
 вѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ
 вѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ
 вѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ сѣдѣннѣмъ

Иванъ

План-схема фортеці
СВЯТОЇ ЄЛИСАВЕТИ
1754

Святі преподобні Антоній і Феодосій Печерські

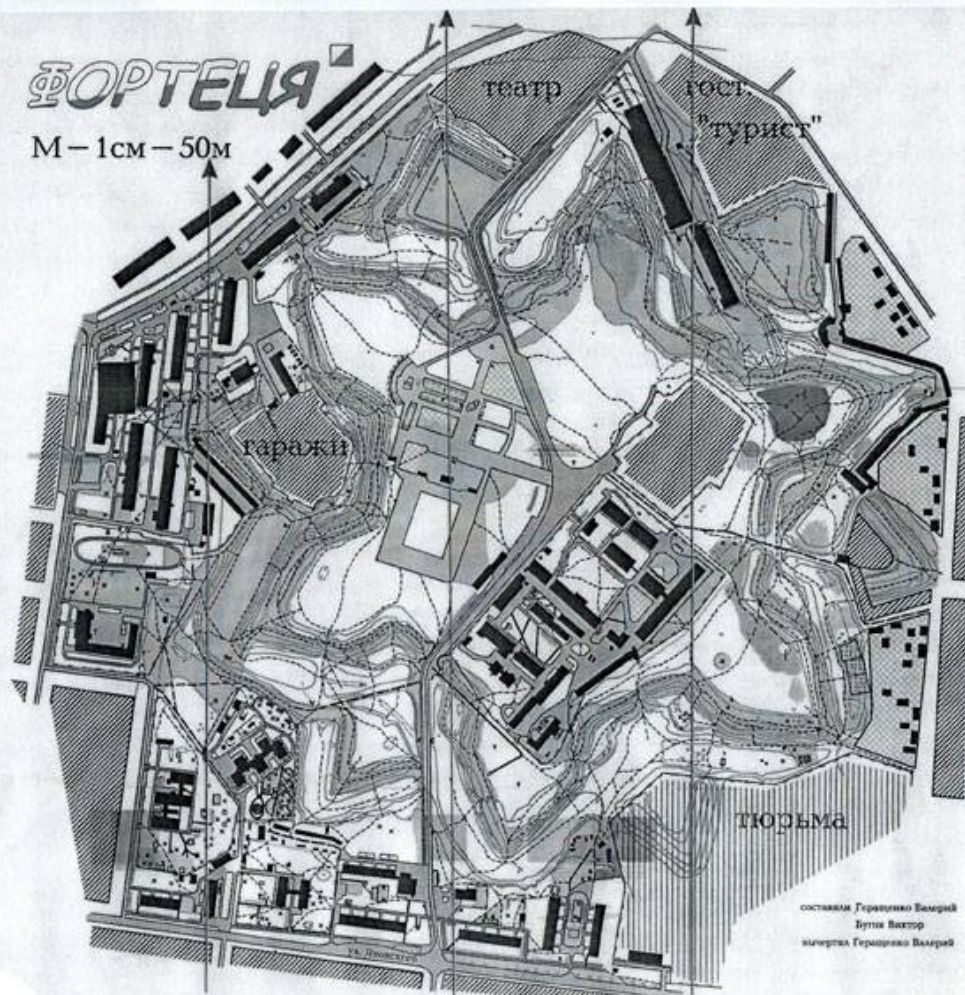
Пресвята Богородиця (ліворуч) і свята праведна Єлисавета

Архистратиг Михаїл

ФОРТЕЦА

М - 1 см - 50 м

УСЛОВНЫЕ ЗНАКИ

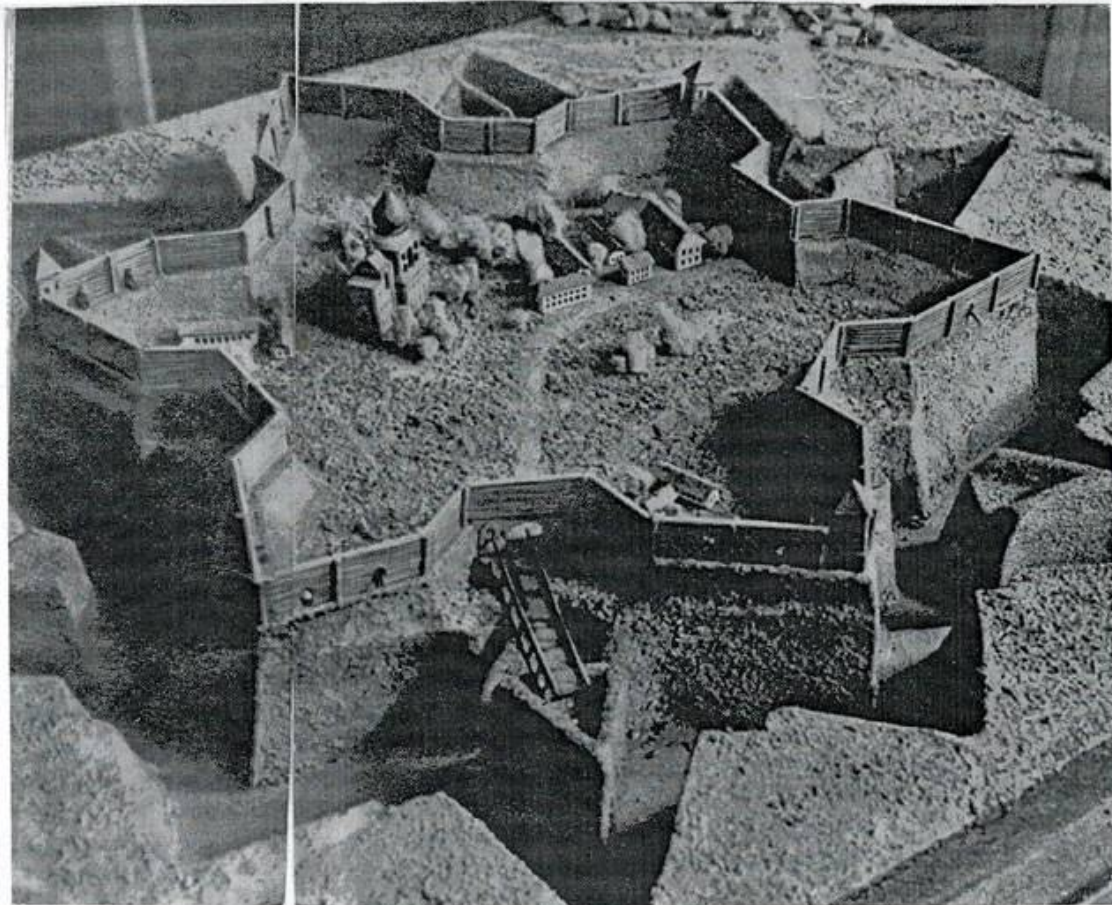
- - полукруглое пространство
- - микрорубеж
- - макрорубеж
- - клочок
- - группа клочков
- - поляна
- - молодой лес
- - кусты
- - дерево
- — асфальт, дорога
- - тротуар
- ||| — дороги, тропы, тропинка
- - дом, строение
- — граница предельная и лет
- - бонка, клочок
- - искусст. объект
- - кладбище, могилы
- — чистый лес
- - каменная поверхность
- — горизонталь
- — вал, насыпь
- — застроенная территория
- ↑ - направление севера

DIADORA
Спортивная одежда и аксессуары
Комплекс "Зеленые улицы"

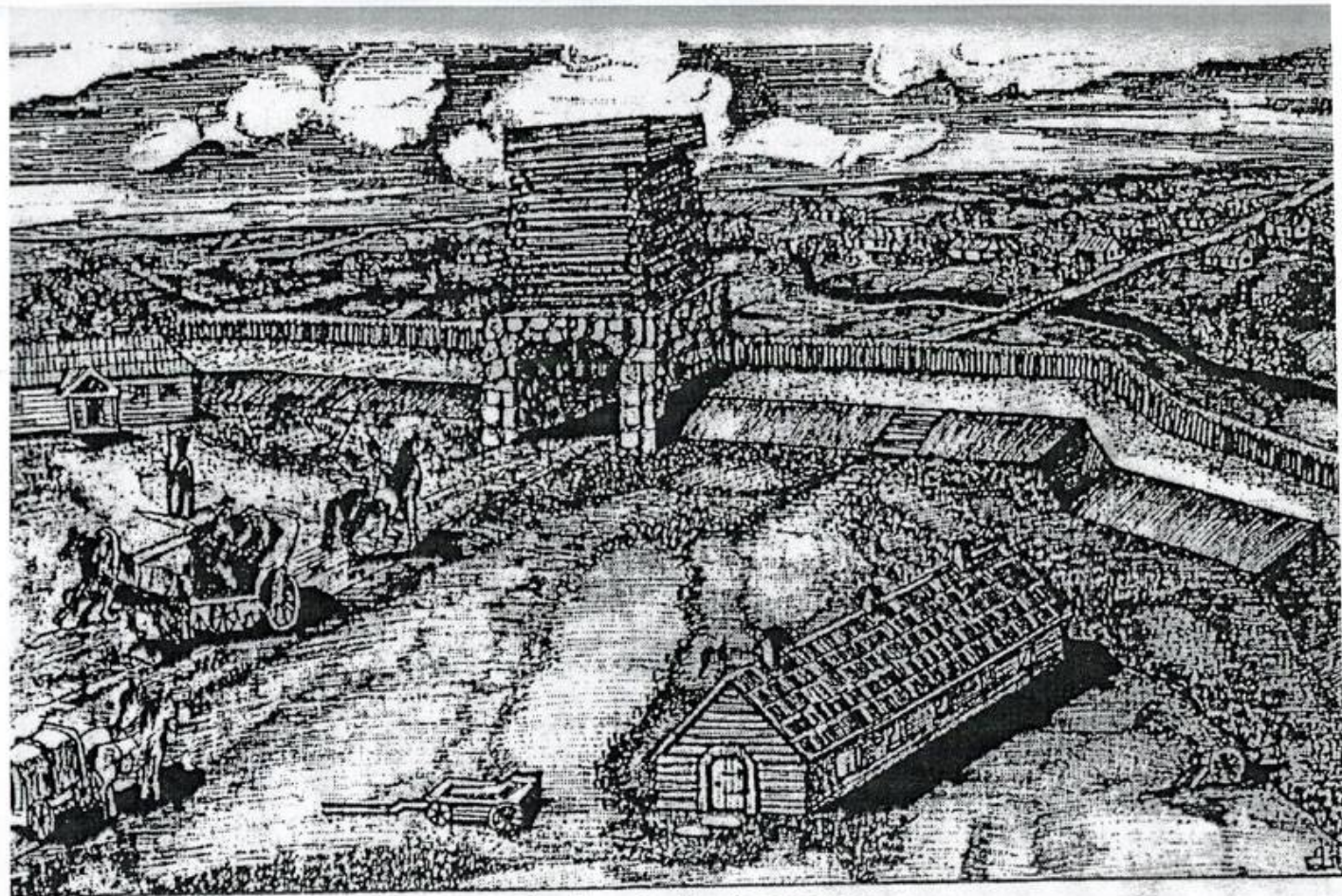
составил Герасимов Валерий
Бруна Виктор
измерил Герасимов Валерий

1504 11/05

фортеця Св.Єлисавети

Троїцькі в'їзні ворота